C O P E
Member since 2019
JM14482

Sławomir Pasikowski*

Wprowadzenie. Teoria w naukach humanistycznych i społecznych: koluzje ujęć i aplikacji

Abstrakt

Artykuł stanowi wprowadzenie do 20. tomu „Nauk o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne". Prezentuje główne zagadnienie, jakim jest teoria i jej aplikacje, oraz ramę koncepcyjną tomu wraz z zarysem jego zawartości. W podsumowaniu przenosi akcent na dyskusję ze stanowiskami prezentowanymi w tomie, podejmując ją i zapraszając do kontynuacji.

Słowa kluczowe: teoria, model, koncepcja, nauka.

Introduction. Theory in the Humanities and Social Sciences: Collusions of Approaches and Applications

Abstract

The article is an introduction to the 20th volume of „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdisciplinarne". It presents the main topic of theory and its applications, and the conceptual framework of the volume together with an outline of its contents. In the summary, it shifts the emphasis to a discussion on the positions presented in the volume, engaging it and inviting it to continue.

Keywords: theory, model, concept, science.

Artykuł otrzymano: 3.06.2025; akceptacja: 4.06.2025.
* Uniwersytet Łódzki.

https://doi.org/10.18778/2450-4491.20.01

Spór o status teorii w naukach może wydawać się przebrzmiały. Jednak powodów do ożywiania tego sporu dostarcza co najmniej incydentalnie narzucający się udział teorii w bieżącym rozwoju nauk społecznych i nauk humanistycznych. Do aktualizacji sporów nie mniej prowokuje postęp technologiczny zaplecza analitycznego prowadzonych studiów. Obecnie umożliwia on eksplorowanie olbrzymich zbiorów danych bez konieczności eksplicytnych deklaracji modelu, czy choćby założeń dotyczących badanych zjawisk na gruncie tych nauk. I nawet jeśli znaczenie teorii lub efektów postępu technologicznego uzna ktoś za drugoplanowe, to poszczególne środowiska dyscyplinarne, szkoły naukowe, grupy lub kolektywy myślowe nie uchylają się od teorii, choć mogą specyficznie ją interpretować. Wybitnie wyrazistym przykładem w tym zakresie są nauki o wychowaniu. Spore znaczenie w aktualizacji problematyki teorii i sporów wokół niej mają także globalne i lokalne kryzysy wiarygodności w nauce oraz poszukiwania sposobów przeciwdziałania im na przykład w renesansie teoretyzowania (Miłkowski 2023). Ponadto problem teorii stale odświeżają nieprzemijające dystynkcje w rodzaju: praktyczne – teoretyczne, stosowane – podstawowe, empiryczne – spekulatywne, falsyfikowalne – niefalsyfikowalne.

Upraszczając, w naukach formalnych teoria jest rozumiana jako sformalizowany system aksjomatów i wynikających z nich wyrażeń, z których następnie wynikają kolejne (Mendelson 2010: 9, 25). Nauki empiryczne przejęły to rozumienie, stąd oczekiwanie formalizacji języka, spójności i niesprzeczności wyrażeń w służbie opisu, wyjaśniania i przewidywania tego w świecie, co przez zbiór tych wyrażeń jest reprezentowane (por. Popper 2005; van Fraassen 1980). W naukach humanistycznych i społecznych rozumienie teorii jest znaczenie mniej jednoznaczne, choć raczej panuje zgodność co do tego, że jest ona system zdań lub przynajmniej pojęć. Rozumienie teorii w tych naukach jest warunkowane przez różne czynniki, także społeczne i psychologiczne, o których nie będę tu wspominał, ale które to zyskują legitymizację w filozoficznych podejściach do zagadnienia teorii. Podejścia te podkreślają na przykład kontekst języka, doświadczenia i systemu pojęć, w jakim język i doświadczenie współtworzą reprezentacje tego, co doświadczane (np. Quine 1951), rolę przedsądów, a nawet sztuki w procesie rozumienia (np. Gadamer 2006), lokalność perspektywy i polityczne zaangażowanie poznania (np. Harding 1986). Nie zawsze więc teoria traktowana być musi jako instrument poznania, który pozwala odkrywać nowe i sprawdzać to, co jest odkryte, stawiać pytania i skutecznie szukać na nie odpowiedzi, aby doskonalić dopasowanie reprezentacji do tego, co jest reprezentowane. Tym łatwiej zaobserwować i uznać można w tych naukach, że teoria bywa polem kolizji – gdy różne zdania, stanowiska lub systemy się wykluczają albo są sprzeczne – ale też, że bywa polem koluzji – gdy te obiekty współistnieją na przykład w duchu dialeteizmu, parakonsystencji lub komplementarności, tworząc nową jakość.

***

W artykułach zgromadzonych w 20. tomie czasopisma „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne" podniesiono wiele interesujących kwestii i odniesiono się do licznych zagadnień bardziej lub mniej bezpośrednio związanych z teorią i teo-

retyzowaniem w naukach społecznych i humanistycznych. Wymienię kilka: funkcje teorii i jej recyprokalne związki z obserwacją tego, co jest przedmiotem teoretyzowania w naukach empirycznych; rola modeli i modelowania w nauce zarówno w aspekcie tworzenia reprezentacji rzeczywistości i obserwowania zmienności tej reprezentacji wskutek manipulowania modelem, jak i w aspekcie wzorca stanowiącego punkt odniesienia; eliminowanie teorii i teoretyzowania z praktyk naukowych poprzez ich banalizację i fragmentację; interakcja idei i emergentność w poznaniu naukowym, dające się przynajmniej w części oddawać kategorią zwrotów, uzmysławiające dynamikę poznania, w tym powstawania i przemian jego wytworów, takich jak teorie; kreatywność w działaniach naukowych i rola nowatorskich rozwiązań w tworzeniu wiedzy, która poszerza horyzont, pogłębia wgląd i pozwala działać skutecznie i mądrze; dualność związków teorii i praktyki, wzajemność ich oddziaływań, a nawet obecność miejsc zacierania się granic między nimi oraz złożoność problematyki skutecznego łączenia ich obu, także w obszarze edukacji; rola ukrytej wiedzy w obserwacji i teoretyzowaniu, a w ślad za tym – znaczenie stylów myślenia w modelowaniu zjawisk wrażliwych na obserwację i w specyfice oddziaływania na nie; problematyka ewolucji dyscypliny na przykładzie pedagogiki oraz administracyjnie warunkowany problem tożsamości dyscyplinarnej i dyscyplinarnej odróżnialności, który rezonuje w środowisku twórców i użytkowników teorii, co jest raczej nie do uniknięcia, ale zarazem może stanowić przeszkodę w wiedzotwórczo efektywnym teoretyzowaniu.

Część z zaprezentowanych w tym tomie stanowisk jest dyskusyjna i powinna taka być. Choćby dlatego, aby przenosić dynamikę, w jakiej powstawały teksty tego tomu, w przestrzeń czytelniczą. Na przykład można się nie zgadzać, że teoria musi ustępować miejsca doświadczeniu, zważywszy, że historia nauki zna wyraziste przypadki słuszności teoretycznych konstrukcji, mimo braku bieżących doświadczalnych dowodów. Ale z drugiej strony, bez dowodów teoria pozostaje tylko konstrukcją. Podobnie, przykuwa uwagę stanowisko uznające pytania „Dlaczego?" – dające początek naukowemu myśleniu, jak uczą historycy filozofii – za specyficzne dla pedagogiki. Można i z tym się nie zgadzać, bo przecież pytania eksplanacyjne występują w innych dziedzinach i dyscyplinach nauki, a nawet charakteryzują dyskurs pozanaukowy, ale przyznać należy, że skoro pytania tego rodzaju są stawiane w ramach dyscypliny obok pytań np. kompletywnych i konfirmatywnych, to legitymizuje to status teoriotwórczy tejże dyscypliny. Uwagę zwraca też stanowisko, zgodnie z którym o specyfice metodologii badań pedagogicznych decyduje korzystanie z wielości metod, komplementarność badania oraz obecność badań stosowanych, tak jakby nauki inne niż pedagogiczne były uboższe w tym zakresie. Ale ponownie – teoriotwórczy potencjał pedagogiki, być może inspirowany właśnie teorią metod, z której ona korzysta, to kwestia, której nie można nie zauważać.

Na koniec – wyrażam wdzięczność i podziękowania wszystkim osobom, których praca nad powstaniem tekstów, ich edycją, recenzją i publikacją doprowadziły do wydania bieżącego tomu czasopisma „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne".

Introduction. Theory in the Humanities and Social Sciences: Collusions of Approaches and Applications

Abstract

The article is an introduction to the 20th volume of "Nauki o Wychowaniu. Studia Interdisciplinarne". It presents the main topic of theory and its applications, and the conceptual framework of the volume together with an outline of its contents. In the summary, it shifts the emphasis to a discussion on the positions presented in the volume, engaging it and inviting it to continue.

Keywords: theory, model, concept, science.

The debate on the status of theory in science may seem outdated. However, there are several reasons to revive this debate, at least incidentally, due to the persistent involvement of theory in the ongoing development of the social sciences and the humanities. Technological advancements in the analytical infrastructure of current research also provoke a renewal of these debates. Nowadays, researchers can explore vast datasets without explicitly declaring a model or even assumptions about the phenomena being studied within these disciplines. And even if someone considers the significance of theory or technological progress as secondary, individual disciplinary communities, scientific schools, groups, or intellectual collectives do not shy away from theory, even if they may interpret it in specific ways. An exceptionally vivid example in this regard is the field of educational sciences. Global and local crises of credibility in science, and efforts to counter them, for example through a renaissance of theorizing (Miłkowski 2023), also play a considerable role in refreshing the issues surrounding theory. Moreover, the issue of theory is constantly reinvigorated by enduring distinctions such as: practical–theoretical, applied–basic, empirical–speculative, falsifiable–non-falsifiable.

To simplify, in the formal sciences, a theory is understood as a formalized system of axioms and the expressions that follow from them, from which further expressions are subsequently derived (Mendelson 2010: 9, 25). The empirical sciences adopted this understanding, hence the expectation for formalized language, consistency, and coherence of expressions in the service of describing, explaining, and predicting that which is represented by these expressions (see: Popper 2005; van Fraassen 1980). In the humanities and social sciences, the concept of theory is much less unambiguous, although there is general agreement that it constitutes a system of statements, or at least concepts. The understanding of theory in these disciplines is shaped by various factors, including social and psychological ones, which I will not discuss here, but which gain legitimacy through philosophical approaches to the concept of theory. These approaches emphasize, for instance, the role of language, experience, and the conceptual systems in which language and experience co-create representations of what is experienced (e.g., Quine 1951), the importance of prejudgments and even art in the process of understanding (e.g., Gadamer 2006), and the locality of perspective and political engagement of knowledge (e.g., Harding 1986). Thus, theory does not always have to be

treated as a cognitive tool that allows us to discover new things and verify discoveries, pose questions and effectively search for answers in order to improve the fit between representation and what is represented. It is therefore easier to observe and acknowledge within these sciences that theory may become a field of collision – when different claims, positions, or systems are mutually exclusive or contradictory – but also a field of collusion – when these objects coexist, for example in the spirit of dialetheism, paraconsistency, or complementarity, thus creating a new quality.

***

The articles collected in volume 20 of the journal „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne" raise many interesting issues and address numerous topics, more or less directly related to the notion of theory and theorizing in the social sciences and humanities. Let me list a few: the functions of theory and its reciprocal relationship with the observation of what is being theorized in the empirical sciences; the role of models and modeling in science, both in terms of creating representations of reality and observing how these representations change when the model is manipulated, and in terms of models as reference points; the elimination of theory and theorizing from scientific practice through trivialization and fragmentation; the interaction of ideas and the emergence of scientific knowledge, which can be at least partially described using the concept of "turns", making visible the dynamics of cognition, including the formation and transformation of its products such as theories; creativity in scientific endeavors and the role of innovative solutions in producing knowledge that broadens horizons, deepens insight, and enables effective and wise action; the dual nature of the relationship between theory and practice, their mutual influence, and even the presence of spaces where boundaries between them blur, as well as the complexity of effectively combining both—also within the field of education; the role of tacit knowledge in observation and theorizing, and consequently, the significance of thought styles in modeling phenomena that are sensitive to observation and to the specific nature of interventions; the problem of disciplinary evolution using pedagogy as an example, as well as the administratively driven issue of disciplinary identity and distinctiveness, which resonates among both the creators and users of theories. This is perhaps inevitable, but it may also become an obstacle to effective theorizing in the service of knowledge creation.

Some of the positions presented in this volume are debatable, and should be. At the very least, this brings the dynamic in which these texts were created into the space of the reader. For instance, one might disagree that theory must give way to experience, especially considering that the history of science knows many clear cases where theoretical constructs proved accurate despite lacking contemporary empirical evidence. On the other hand, without evidence, theory remains simply a construct. Similarly, the view that "Why?" questions – which, as the history of philosophy teaches us, initiate scientific thinking – are specific to pedagogy, is thought-provoking. One may disagree, since explanatory questions appear in other scientific disciplines and even characterize non-scientific discourse. However, it must be acknowledged that if such

questions are posed within the discipline alongside, for example, completive or confirmatory questions, then this legitimizes the theory-building status of the discipline. Attention is also drawn to the position that the specificity of research methodology in pedagogy lies in the use of multiple methods, the complementarity of inquiry, and the presence of applied research, as if other disciplines were somehow poorer in this regard. But again, the theory-forming potential of pedagogy, perhaps inspired precisely by the theory of methods it employs, is something that cannot be overlooked.

In conclusion, I express my gratitude and thanks to all those whose work on the writing, editing, reviewing, and publishing of the texts has made the current volume of „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne" possible.

Bibliography

Gadamer H.-G. (2006) *Truth and Method*, London & New York, Continuum.

Harding S. (1986) *The Science Question in Feminism*, Ithaca & London, Cornell University Press.

Mendelson E. (2010) *Introduction to Mathematical Logic*, London & New York, Taylor & Francis.

Miłkowski M. (2023) *Metanauka poznawcza: nowe podejście do badania teorii*, "Przegląd Psychologiczny", no. 66(1), pp. 69–92, https://doi.org/10.31648/przegldpsychologiczny.9459.

Popper K. (2010) *The Logic of Scientific Discovery*, London & New York, Routledge.

Quine W. V. O. (1961) *Two Dogmas of Empiricism* in: *From a Logical Point of View*, W. V. O. Quine, London, Harper & Row, pp. 20–46.

van Fraassen B. C. (1980) *The Scientific Image*, Oxford, Clarendon Press, https://doi.org/10.1093/0198244274.001.0001.

About the Author

Sławomir Pasikowski – Ph.D. in Education Sciences, specializations: the methodology of scientific research in education. Author of publications on the methodology of educational research and the use of statistics in social research. Vice-chair of the Section for Methodology of Research on Education at the Committee on Pedagogical Sciences of the Polish Academy of Sciences (PAN). Member of the Laboratory of Research Tools at the Committee on Pedagogical Sciences of the PAN. Contact: slawomir.pasikowski@now.uni.lodz.pl

Sławomir Pasikowski – doktor habilitowany nauk społecznych w dyscyplinie pedagogika, specjalizacja: metodologia badań w edukacji. Autor publikacji na temat metodologii badań edukacyjnych i wykorzystania statystyki w badaniach społecznych. Wiceprzewodniczący Sekcji Metodologii Badań nad Edukacją Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN. Członek Pracowni Narzędzi Badawczych Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN. Kontakt: slawomir.pasikowski@now.uni.lodz.pl

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC BY 4.0